

SYMPOZJA KAZIMIERSKIE

POŚWIĘCONE KULTURZE
ŚWIATA PÓŹNEGO ANTYKU

I WCZESNEGO
CHRZEŚCIJAŃSTWA

IV

TOWARZYSTWO NAUKOWE KUL

SYMPOZJA KAZIMIERSKIE

POŚWIĘCONE KULTURZE ŚWIATA PÓŹNEGO ANTYKU I WCZESNEGO CHRZEŚCIJAŃSTWA

Tom IV
Męczennicy
w świecie późnego antyku

pod redakcją
Bożeny Iwaszkiewicz-Wronikowskiej
Daniela Próchniaka

Lublin
Towarzystwo Naukowe
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

RELIKWIARZE PROWINCJI PALESTYNA (*PALAESTINA*) W OKRESIE BIZANTYŃSKO-OMAJJADZKIM

Relikwiarz jest to, mówiąc najogólniej, rodzaj pojemnika, w którym przechowywane są relikwie, czyli pozostałości doczesnych szczątków świętych i męczenników, a także wszelkie przedmioty, które w jakikolwiek sposób miały kontakt z *sacrum*. Jest oczywiste, że wyrób relikwiarzy był bezpośrednią konsekwencją szerzącego się od IV wieku kultu relikwii męczenników.

Charakterystycznym zjawiskiem towarzyszącym niemal od początku kultowi relikwii była praktyka cudownego odnajdywania (*inventio, revelatio*) grobów męczenników, a następnie uroczyste przenoszenie (*translatio*) ich doczesnych szczątków do martyrionów lub kościołów¹. W Syrii takie przeniesienia relikwii poświadczone są już w połowie IV wieku². Mniej więcej w tym samym okresie również w Jerozolimie miało dojść do cudownego odnalezienia ciał Jakuba, Szymona oraz Zachariasza³. W przypadku Palestyny najświetniejsza i najlepiej udokumentowana jest historia odnalezienia grobu św. Szczepana, pierwszego męczennika. Nastąpiło to w grudniu 415 roku w miejscowości Kafargamala, skąd następnie święte szczątki uroczysto przeniesiono na Górę Syjon w Jerozolimie⁴. Wkrótce potem ramię męczennika wy-

¹ Zob. B. Bagatti, *L'Eglise de la gentilité en Palestine (Ier-XIe siècle)*, Jérusalem 1968, s. 53-56.

² Relikwie św. Babylasa, zamęczonego w Antiochii w 250 r., przeniesiono uroczysto do Dafne za czasów cesarza Gallusa (351-354 r.) – zob. H. Delehay, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933, s. 54; I. Peña, *Lieux de pèlerinage en Syrie*, Jerusalem (SBF Collectio Minor, 38), s. 55n.

³ Wydarzenie to znane jest z rękopisu łacińskiego z X w. i chociaż relacja ta zapewne opiera się na wcześniejszym greckim oryginale (zob. L. H. Vincent, F.-M. Abel, *Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire*, t. II: *Jérusalem nouvelle*, Paris 1926, s. 845-849), nie brzmi zbyt przekonująco. Jak zauważa Bagatti (dz. cyt., s. 54) nosi ona wyraźne ślady oddziaływania historii o odnalezieniu relikwii św. Szczepana.

⁴ *Epistola Luciani ad omnem ecclesiam, de revelatione corporis Stephani martyris primi et aliorum* (PL 41, kol. 807-818). Zob. E. Vanderlinden, *Revelatio Sancti Stephani (BHL 7850-6)*, „Revue des Etudes Byzantines” 4, 1946, s. 178-217. Miejscowość Kafargamala identyfikować należy najprawdopodobniej z Beit Gemal (A. Strus, *Bet Gemal. Pathway to the Tradition of Saints Stephen and Gamaliel*, Rome 2000, s. 34nn.; tenże, *Khirbet Fattir-Bet Gemal. Two Ancient Jewish and Christian Sites in Israel*, Rome 2003).

słano cesarzowi do Konstantynopola, później cesarzowa Eudoksja zabrała do stolicy kolejny fragment relikwii, zaś około połowy V wieku dalsze części trafiły do kościołów w Afryce, Francji, Hiszpanii, a nawet w Anglii⁵. Jak widać, praktyka dzielenia szczątków świętego nie budziła na bizantyńskim Wschodzie niczyjego zgorszenia, wprost przeciwnie – przyjmowana była jako coś oczywistego⁶.

Oficjalne poparcie kultu relikwii przez władzę świecką i duchowną (szczególnie na Wschodzie) spotkało się z żywym oddźwiękiem wśród wiernych, co jeszcze bardziej wpłynęło na jego błyskawiczne i niekontrolowane rozpowszechnienie. Każda lokalna społeczność chciała, aby w jej kościele znajdowały się święte relikwie. Zjawisku temu bez wątpienia sprzyjało silne przekonanie, że posiadanie choćby kawałka doczesnych szczątków męczennika było równoznaczne z posiadaniem całego jego korpusu (czyli najbardziej cennej relikwii typu *insignes*)⁷. Z czasem także konsekracja ołtarza w kościele nie mogła się odbyć, jeżeli nie było w nim relikwii. Patriarcha jerozolimski Sofroniusz (633–638 r.) wydał nawet nakaz usunięcia ołtarzy, które takich relikwii nie posiadały⁸. Gdy nie było innego sposobu na pozyskanie relikwii, uciekano się wręcz do kradzieży, ci zaś, którzy w ten sposób je zdobyli, zyskiwali w swej społeczności wielką wdzięczność i szacunek, jak owi mnisi, którzy przybywszy w 622 roku do Pelli ze skradzioną relikwią – ciałem Jakuba Baradaja, zostali powitani przez miejscowe duchowieństwo i społeczność śpiewami, pochodniami i kadzidłami⁹.

Pogoń za relikwiami trwała, zaś handel nimi, nie zawsze uczciwy, był powszechnym zjawiskiem. Nie wszyscy jednak pochwalali ten proceder. Cesarz Julian (361–363 r.) lekceważąco porównał kościoły do kostnic i z gniewem zarzucił chrześcijanom mnożenie relikwii oraz to, że zapełnili cały świat grobami i pochówkami¹⁰. Św. Augustyn (354–430 r.) zaś ze zgorszeniem wypowiadał się o wędrujących mnichach handlujących rzekomymi relikwiami, dzięki czemu mogli żyć dostatnio¹¹. Na próżno! O sile tego zjawiska wymownie świadczy fakt, że Jerzy, biskup Edessy (686–724 r.), a kilkadziesiąt lat później także Kyriakos, jakobicki patriarcha Antiochii (793–817 r.), zmuszeni byli wydać nakazy zabraniające mnichom, kapłanom i osobom świeckim

⁵ Strus, *Bet Gemal. Pathway to the Tradition*, s. 28-30.

⁶ Na Zachodzie praktyka ta długo napotykała sprzeciw wynikający z tradycji prawa rzymskiego, które zabraniało naruszania grobów i zwłok. Papież Grzegorz odmówił nawet Konstantynie, żonie cesarza Maurycego, relikwii św. Pawła, które chciała złożyć w nowo wybudowanym kościele dedykowanym temu apostołowi. W zamian obdarowywano chętnych eulogiami typu *brandea, palliola, sanctuaria* – zob. De lehaye, dz. cyt., s. 51-53. Pierwsze przypadki odstąpienia od tej starej tradycji nastąpiły w Rzymie dopiero za pontyfikatu Teodora (642–648 r.) – zob. Peña, dz. cyt., s. 54).

⁷ Peña, dz. cyt., s. 49.

⁸ PG 87, kol. 3370.

⁹ DACL XIV, kol. 2313; Peña, dz. cyt., s. 50n.

¹⁰ *Contra Galilaeos* 335c.

¹¹ *De Opere Monachorum* XXVIII 36.

wędrowania po wioskach i miastach z workami pełnymi relikwii świętych i męczenników¹².

Po tych kilku wstępnych uwagach, pora przejść do przeglądu materiału archeologicznego dotyczącego relikwiarzy, ich formy oraz usytuowania w obrębie kościołów bizantyńsko-omajjadzkiej Palestyny (il. 1).

Relikwiarze, pomimo iż nie należą do rzadkich znalezisk w kościołach bizantyńskich odkopywanych już od ponad stu lat na terenach bizantyńskiego Wschodu, nie były, poza kilkoma wyjątkami¹³, przedmiotem większego zainteresowania badaczy. Ostatnio zwięzłe podsumowanie problemu kultu relikwii świętych i męczenników oraz relikwiarzy na terenie Syrii przedstawili Pauline Donceel-Voûte¹⁴ i Ignacio Peña¹⁵. Anne Michel dokonała natomiast pierwszej próby usystematyzowania stanu wiedzy na temat kultu relikwii i relikwiarzy z dzisiejszej Jordanii¹⁶. Stan badań w odniesieniu do relikwiarzy z samej Palestyny wygląda jednak szczególnie niekorzystnie. Obok relikwiarzy z Arabii również niektóre palestyńskie przedstawił wprawdzie Noël Duval¹⁷, ale podręcznym i bardzo wygodnym punktem odniesienia dla badaczy znajdujących w trakcie wykopalisk na tym obszarze kolejne relikwiarze pozostaje zwięzłe omówienie tego typu obiektów w syntezie archeologii chrześcijańskiej Palestyny opublikowanej w roku 1968 przez Bellarmino Bagattiego¹⁸.

Odkrycie przez polskich archeologów aż czterech relikwiarzy na terenie Kościoła Północno-zachodniego w mieście Hippos (Sussita)¹⁹, położonym na wschodnim wy-

¹² Peña, dz. cyt., s. 50; P. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de la Syrie et du Liban – décor, archéologie et liturgie*, Louvain-la-Neuve 1988, s. 532n.

¹³ Szczególnie duże relikwiarze syryjskie i ich funkcja – zob. M. T. Canivet, *Le reliquaire à huile de la grande glise de Huarie (Syria)*, „Syria” 55, 1978, s. 153-162; też, P. Canivet, *Huarie, sanctuaire chrétien d'Apame IVe-VIe siècle*, Paris 1987 (BAH 122), s. 124-126; W. Gessel, *Das Öl der Martyrer. Zur Funktion und Interpretation der Ölsarkophage von Apamea in Syrien*, „Oriens Christianus” 72, 1988, s. 183-202.

¹⁴ P. Donceel-Voûte, *Le rôle des reliquaires dans les pèlerinages*, w: *Akten XII*, s. 185-205; też, *Les pavements des églises byzantines*, s. 532-540.

¹⁵ Peña, dz. cyt., s. 49-60.

¹⁶ Zob. A. Michel, *Les églises d'époque Byzantine et Umayyade de Jordanie (Provinces d'Arabie et de Palestine), Ve-VIIIe siècle. Typologie architecturale et aménagements liturgiques (avec catalogue des monuments)*, Turnhout 2001 (Bibliothèque de l'Antiquité tardive, 2), s. 72-81. Autorka skoncentrowała się jednak w swojej pracy wyłącznie na relikwiarzach pochodzących z kościołów prowincji Arabia oraz tych z prowincji Palestyny, które znajdują się na wschód od rzeki Jordan (Kościół Wschodni w Pella).

¹⁷ N. Duval, *L'architecture chrétienne et les pratiques liturgiques en Jordanie en rapport avec la Palestine: recherches nouvelles*, w: K. Painter (red.), *Churches Built in Ancient Times. Recent Studies in Early Christian Archaeology*, London 1994, s. 180-188.

¹⁸ Bagatti, dz. cyt., s. 227-232.

¹⁹ Zob. A. Segal, J. Młynarczyk, M. Burdajewicz, *Hippos (Sussita). First Season of Excavations, July 2000*, Haifa 2000; A. Segal, J. Młynarczyk, M. Burdajewicz i M. Schuler, *Hippos (Sussita). Fourth Season of Excavations, July 2003*, Haifa 2003. Wcześniejsza literatura na temat

brzeżu jeziora Galilejskiego w prowincji *Palestina Secunda*, stanowi zatem dobrą okazję do próby uaktualnienia stanu wiedzy na temat relikwiarzy pochodzących z terenów położonych na zachód od Jordanu i zarazem uzupełnienia wspomnianej pracy Anne Michel (il. 2–7).

Podstawą dla przedstawionej poniżej klasyfikacji jest zamieszczony w końcowej części tego artykułu wykaz relikwiarzy z prowincji *Palaestina (Prima, Secunda i Salutaris)*. Nie należy uważać go bynajmniej za listę pełną i zamkniętą. Zawiera bowiem tylko te relikwiarze, które znalazły swe miejsce w raportach i komunikatach wykopaliskowych²⁰, w których, jak wiadomo, nie zawsze podawane są wyczerpujące informacje o wyglądzie, dekoracji, wymiarach i materiale, z jakiego relikwiarze wykonano. Często znajdujemy tylko wzmiankę o tym, że znaleziono relikwiarz bądź miejsce, w którym był umieszczony. W niektórych przypadkach można mieć wątpliwości, czy dany obiekt lub jego fragment rzeczywiście był relikwiarzem. Ponieważ jednak taka identyfikacja została zaproponowana przez odkrywców, także te wątpliwe znaleziska zostały uwzględnione. Niemniej jesteśmy przekonani, że ilość zebranego tu materiału jest wystarczająca, aby mógł on posłużyć do podjęcia próby przedstawienia klasyfikacji relikwiarzy odkrytych w bizantyńsko-omajjadzkiej Palestynie.

Celowo pominięte zostało zagadnienie datowania relikwiarzy, gdyż jest to problem bardzo skomplikowany, bezpośrednio wynikający z wysoce nieprecyzyjnego datowania kościołów w Palestynie. Generalnie, przedstawione znaleziska mieszczą się w przedziale pomiędzy VI a połową VIII wieku.

*

Do **grupy I** (relikwiarze przenośne; il. 8 a–i) należą relikwiarze, które ze względu na swoje niewielkie rozmiary mogły być bez problemu przenoszone z miejsca na miejsce (gdy zaistniała taka potrzeba). W większości wykonane są z marmuru i mają kształt prostokątnych skrzynek, jednokomorowych lub przedzielonych ściankami na dwie lub trzy komory. Występuje pewne zróżnicowanie kształtu i wielkości komór – zwykle są prostokątne, ale spotyka się też owalne lub okrągłe, nawet w obrębie tego samego relikwiarza. To samo zróżnicowanie dotyczy głębokości poszczególnych komór.

Każdy relikwiarz zaopatrzony był w pokrywę. Zdecydowana większość zachowanych pokryw ma kształt dwuspadowego dachu, z czterema akroterionami w narożni-

Kościół Północno-zachodniego – zob. J. Młynarczyk, *Antiochia Hippos (Sussita). Miasto późnoantyczne*, w: *SymKa II*, s. 215-224; tamże, *Hippos i Diocezarea. Stolica biskupie Palaestinae Secundae w źródłach antycznych*, w: *SymKa III*, s. 193-207; J. Młynarczyk, M. Burdajewicz, *Co nowego w Hippos*, „Archeologia Żywa” 21, 2002, z. 2, s. 20-25.

²⁰ Istnieje poza tym wiele relikwiarzy, często bez znanego miejsca znalezienia, rozproszonych po różnych kolekcjach muzealnych i dotychczas nie opublikowanych.

kach (typ I a). Także w tym wypadku zróżnicowane są wzajemne relacje wysokości grzbietu dachu i akroterionów. Niezależnie od wspomnianych różnic, relikwiarze takie stanowią charakterystyczny typ relikwiarza w kształcie miniaturowego sarkofagu. Typ ten reprezentują dwa marmurowe relikwiarze z Kościoła Północno-zachodniego w Hippos (nr 1 i 2; il. 3 a–b, 4, 5). Pierwszy z nich ma 0,26 m długości, 0,15 m szerokości, 0,12 m wysokości; drugi zaś odpowiednio 0,255 m, 0,16 m i 0,10 m. Obydwa podzielone są na trzy prostokątne komory.

Drugi, zdecydowanie rzadziej występujący, rodzaj pokrywek to płaskie wieczka, które były wsuwane w szczeliny²¹ bądź wkładane w zagłębienia wykonane dookoła wewnętrznych, górnych krawędzi skrzynki relikwiarza (typ I b). Takie relikwiarze, m.in. z Kfar Rami (nr 16), Kfar Kama (nr. 20; il. 8 f), Chirbet Beit Sila (nr 32), nawiązują typologicznie do ossuariów żydowskich, zwłaszcza tych glinianych, pochodzących głównie z Galilei i datowanych na okres od końca I do połowy III wieku naszej ery²².

Niezależnie od swej formy, wszystkie pokrywy relikwiarzy znalezione w Palestynie mają otwór, najczęściej okrągły i znajdujący się pośrodku pokrywy. Spotykamy jednak też pokrywki z otworem umieszczonym niesymetrycznie, to znaczy bliżej jednego z krótkich boków pokrywy, na przykład w relikwiarzach z Kfar Kama (nr 20), Kfar Rami (nr 16), Nessana (nr 67).

Niektóre przenośne relikwiarze w kształcie miniaturowego sarkofagu miały specjalne zamknięcia, o czym świadczą zachowane otwory, w których umieszczano metalowe zawiasy bądź łańcuszki, jak to miało miejsce w przypadku relikwiarza z Chirbet Beit Sila (nr 31).

Relikwiarze, które zaliczamy do **grupy II** (relikwiarze stałe; il. 8 j–l), charakteryzują się stosunkowo dużymi wymiarami, stałym miejscem w obrębie kościoła oraz tym, że były wyeksponowane nad posadzką.

Najlepszą ilustrację tego typu stanowi relikwiarz (nr 3) znaleziony w martyrionie Kościoła Północno-zachodniego w Hippos (il. 6). Wykonany jest z czerwono-różowego, dość kruchego wapienia. Ma kształt prostopadłościanu o wymiarach: 0,56 m długości, 0,45 m szerokości i 0,24 m wysokości. Wnętrze podzielono na trzy komory, z których centralna, na planie koła, ma lekko zwężające się ścianki i zaokrąglone dno. Po bokach znajdują się dwie komory prostokątne i nieco płytsze. Relikwiarz posiadał przykrywki odpowiadające kształtowi poszczególnych komór. Boczne pokrywki wykonane były z tego samego rodzaju wapienia co relikwiarz, centralna zaś była gliniana.

²¹ Na przykład relikwiarz o nieznanym bliżej proveniencji opublikowany w: Y. Israeli, D. Mevorah (red.) *Cradle of Christianity*, Jerusalem 2000, s. 77, oraz w: L. Wamser, G. Zahlhaas (red.), *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, München 1988, s. 24n., nr 11.

Drugi relikwiarz (nr 4; il. 7), bardzo podobny do poprzedniego, odnaleziony został w południowym skrzydle kościoła, w sali identyfikowanej przez nas jako *diakonikon*. Wykonany jest z twardego biało-szarego wapienia i ma kształt prostokątnego bloku o wymiarach: 0,79 m długości, 0,44 m szerokości i 0,2 m wysokości. Posiada dwie prostokątne komory różniące się wymiarami i głębokością: południowa jest mniejsza, lecz głębsza (0,13 m), północna większa, ale płytsza (0,7 m). Ta ostatnia zaopatrzona jest ponadto w tulejkowate zagłębienie, umieszczone blisko ścianki rozdzielającej obie komory. Pomiędzy komorami nie ma żadnego połączenia. Nieco wyższe i krótsze są boczne krawędzie, pomiędzy którymi musiała być umieszczona pokrywa, niestety do tej pory nieodnaleziona.

Trzeci relikwiarz tego typu znaleziono w południowej nawie kościoła w Tajjibe (nr 33; il. 8 j), na północny zachód od Jerycha. Jednak wyglądem różni się on znacznie od obu relikwiarzy z Hippos. Jest to wysoki prostopadłościenny blok kamienny (0,43 m x 0,46 m x 0,83 m), z trzema równomiernie rozmieszczonymi, dość płytkimi, owalnymi komorami na górnej powierzchni. Dodatkowo, w jednej ze ścian bocznych znajduje się prostokątne zwieńczone półkoliście zagłębienie. Jeden z boków zaopatrzonej jest w krótką inskrypcję.

Relikwiarze tego typu spotykamy także w kilku kościołach prowincji Arabii. Najbliższe analogie pochodzą z Gerazy. Kamienny relikwiarz (il. 8 l) w kształcie bloku (0,55 m x 0,52 m x 0,58 m) z trzema prostokątnymi komorami pochodzi z kościoła św. Piotra i Pawła, gdzie był umocowany w podłodze absydy (wg odkrywców *in situ*), tuż przed synthrononem²³. Zbliżonych rozmiarów kamienny relikwiarz z pojedynczą komorą znajdował się *in situ* w kościele św. Jerzego, przed tronem biskupa. Podobny, z jedną komorą okrągłą, a drugą owalną, znaleziony w „pobliżu”, mógł pochodzić z sąsiedniego kościoła św. Kosmy i Damiana²⁴.

Pośrodku prezbiterium w kościele Diakona Tomasza w Wadi 'Uyun Musa odkryto kolejny tego typu relikwiarz. Jest to kamienny blok (0,40 m x 0,47 m x 0,23 m) z otworem na górnej powierzchni (0,115 m x 0,2 m i 0,125 m głębokości.). Nad nim stał ołtarz, po którym zachowały się cztery otwory na nogi²⁵. Podobnie w prezbiterium kościoła św. Jerzego w Chirbet el-Mekharryat znaleziono ślady po nogach ołtarza,

²² M. Aviam, D. Syon, *Jewish Ossilegium in Galilee*, w: L. V. Rutgers (red.), *What Athens Has to Do with Jerusalem. Essays on Classical, Jewish, and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster*, Leuven 2002 (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion, 1), s. 151-187 (zob. s. 155: ossuaria typu V, il. 13 i 15, oraz pokrywki typu C, il. 13 i 15). Takie ossuaria i pokrywki wykonywano również w kamieniu (tamże, il. 3 i 9).

²³ C. H. Kraeling (red.), *Gerasa, City of the Decapolis*, London–New Haven 1938, s. 253, tabl. LI, a; Michel, dz. cyt., s. 257, il. 237 i 238.

²⁴ Kraeling, dz. cyt., s. 245n; Michel, dz. cyt., s. 74.

²⁵ M. Piccirillo, *Il dayr del Diacono Tommaso alle 'Uyun Musa-Monte Nebo*, „Liber Annuus” 40, 1990, s. 227-246 (zwl. s. 242, il. 3, 3).

zaś między nimi, bezpośrednio na mozaice spoczywał kamienny prostokątny blok (0,55 m x 0,41 m; wysokość 0,1 m), w którego górnej powierzchni znajdowała się komora w kształcie krzyża (0,22 m x 0,22 m; głębokość 0,9 m; każde z ramion krzyża: 0,8 m szerokości)²⁶.

Powyższy przegląd relikwiarzy grupy II wskazuje wyraźnie, że relikwiarze te charakteryzują się dużą różnorodnością, zarówno co do wielkości, jak i formy oraz kształtu komór na relikwie. Ponadto wydają się charakterystyczne przede wszystkim dla kościołów Jordanii. Relikwiarze z Hippos oraz z Tajjibe stanowią w prowincji Palestyna wyjątki, które należałoby zapewne tłumaczyć wpływami zza Jordanu. Jest to dosyć oczywiste w przypadku miasta Hippos, które pod względem geograficznym bliższe jest prowincji Arabii.

Kolejną, **III grupę** stanowią nie tyle same relikwiarze *sensu stricte*, co raczej specjalnie skonstruowane miejsca na ich umieszczenie, czyli repozytoria bądź też *loculi*. Pod względem umiejscowienia można je podzielić na dwie podstawowe podgrupy:

– III a: prostokątne zagłębienia w podłodze (pod posadzką), o ściankach wyłożonych kamiennymi, na ogół marmurowymi płytami, jak w kościele na Górze Oliwnej w Jerozolimie (nr 45; il. 10 a), kościele św. Tekli w Kfar Kama (nr 21), czy też w kościele w Hananiya (nr 51). We wszystkich trzech wypadkach w komorach znajdowały się *in situ* relikwiarze w formie małego sarkofagu. Spotykamy jednak wyjątki: na przykład w Kościele Wschodnim w Pella posłużono się wtórnie użytym bębniem kolumny z wyżłobionym okrągłym otworem (nr 10). W nim również znajdował się *in situ* mały gipsowy relikwiarz (nr 9), na dodatek szczelnie zakryty brązowym wiekiem. Ten typ reprezentują również relikwiarze z Kościoła Północno-wschodniego w Hippos (nr 5, 6, 7) oraz z Kościoła Wschodniego w Mampsis na Negewie (nr 63–66).

Do tej samej kategorii należałoby zaliczyć, ze względu na funkcję, masywny, umieszczony w podłodze absydy centralnej kościoła w Chorwat Hesheq blok skalny z otworem na relikwiarz (nr 18). Sądząc z opublikowanych zdjęć był on prawie w całości umieszczony pod posadzką i jedynie jego górna część (ok. 0,1 m) mogła być widoczna. Powstaje pytanie: czy w komorze mógł się zmieścić oddzielny relikwiarz, czy też sama komora już była relikwiarzem? Najlepszą analogię stanowi tu wtórnie użyta, jako baza pod ołtarz w kościele św. Bazylego w Rihab (Arabia), płyta (1,2 m x 0,5 m), umieszczona dokładnie na linii cięciwy absydy i wystająca około 0,10–0,15 m ponad poziom posadzki. Pośrodku płyty wycięty był prostokątny otwór, w którym znaleziono *in situ* relikwiarz w kształcie małego sarkofagu²⁷. Jest to ewidentny znak, że płyta była jedynie obudową dla właściwego relikwiarza.

²⁶ S. J. Saller, B. Bagatti, *The Town of Nebo (Khirbet el-Mekhayyat) with a Brief Survey of Other Ancient Christian Monuments in Transjordan*, Jerusalem 1949 (SBF, 7), s. 43, tabl. 22, 2.

²⁷ O tym, że otwór na relikwiarz jest wtórny, świadczy fakt, że uszkodził on pierwotną dekorację płyty, składającą się z koncentrycznych kół – zob. M. Avi-Yonah, *Greek Christian Inscriptions from*

– III b: nisze bądź prostokątne zagłębienia w niszach znajdujących się zawsze nad podłogą, w ścianie absydy lub innych ścianach kościołów (przede wszystkim na Negevie). O tym, że służyły one także, jeśli nie wyłącznie, do eksponowania relikwiarzy, świadczy przykład skrzynki relikwiarza (nr 70) znalezionej *in situ* w podłodze półkolistej niszy w północnej absydzie Kościoła Północnego (il. 10 b) w Sziwta (Sobata). W kościele w Rehovot (Ruheiba) na Negewie prostokątne zagłębienie znajdowało się w podłodze niszy we wschodniej ścianie krypty kościoła (nr 60). W przypadku kościoła w Chirbet Beit Sila zlokalizowano niszę na relikwiarz w północnej ścianie (nr 34). Umieszczono w niej starszy relikwiarz (nr 32), który pierwotnie znajdował się pod ołtarzem w prezbiterium. Z kolei miejsce znalezienia relikwiarza (nr 38) prawie *in situ*, pod niszą (nr 39) w ścianie wschodniej nawy południowej (od strony absydy głównej) kościoła w Chirbet el-Beiyudat wskazuje, że nisza ta mogła służyć jako miejsce jego przechowywania. Prawdopodobnie nisze były znacznie bardziej powszechne, niż wynikałoby to z odkryć archeologicznych, szczególnie w przypadkach, gdy ściany kościoła zachowały się niewiele ponad poziom podłogi.

Nisze, w których najprawdopodobniej umieszczano relikwiarze, znajdują się też w niektórych kościołach prowincji Arabia²⁸.

Należy wspomnieć jeszcze o dwóch relikwiarzach, które reprezentują szczególne i jak dotychczas unikalne typy, które stanowią grupę IV. Jeden z nich stanowi fragment kamiennej płyty znalezionej w Garizim (nr 26), która miała zagłębienia służące do umocowania relikwii kamienia z Golgoty. Podobny w charakterze był też relikwiarz z Dora (nr 25). W tym przypadku była to jednak marmurowa kolumna, na powierzchni której znajdował się pierwotnie metalowy krzyż z zamocowaną relikwią – kamieniem z Golgoty. Oba relikwiarze zaopatrzone były w inskrypcje w języku greckim poświadczające autentyczność tychże relikwii: „Kamień ze świętej Golgoty” (Dora; il. 9 a) i „Kamień świętej Czaszki” (Garizim; il. 9 b)²⁹.

*

Trzeba stwierdzić, że relikwiarze bizantyńsko-omajjadzkiej Palestyny, podobnie jak te z prowincji Arabia³⁰, charakteryzują się albo brakiem dekoracji, albo dekoracją

Rihâb, „Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine” 13, 1948, s. 69, tabl. 27, 4; Michel, dz. cyt., s. 214, il. 188.

²⁸ Michel, dz. cyt., s. 80.

²⁹ Warto nadmienić w tym kontekście, że również w kościele Północno-zachodnim w Hippos znaleziono kolumnienki stanowiące część balustrady oddzielającej *martyrion* od pozostałej części nawy południowej. Na kolumnienkach tych zachowały się metalowe krzyżyki, jednakże bez śladów wskazujących na obecność relikwii. Byłyby to zatem krzyżyki wotywnne.

³⁰ Michel, dz. cyt., s. 74.

bardzo oszczędną, ubogą zarówno pod względem artystycznym, jak i tematycznym. Najczęściej spotykanym motywem jest krzyż – albo wyryty, albo uwypuklony za pomocą reliefu, np. na relikwiarzach z Hippos (nr 3), z Chirbet Beit Sila (nr 32), z Chirbet el-Beiyudat (nr 38) i z Chorvat Hesheq (nr 17). Przedstawiany jest na pokrywce albo na bocznych ściankach skrzynki relikwiarza. Niezwykle rzadko spotyka się inne motywy dekoracyjne. Fragment skrzynki z kościoła w Nahariya, interpretowanej jako relikwiarz (nr 24), ma bok dekorowany dwoma rytymi współśrodkowymi okręgami, z wpisaną w środek trójlistną rozetką. Z kaplicy klasztoru w Jerozolimie pochodzi fragmentarycznie zachowana skrzynka relikwiarza (nr 42) z rytą dekoracją składającą się na dwóch ściankach z motywu krzyża wpisanego w koło, wzbogaconego po bokach pionowymi liniami, wypełnionych ukośnymi kreskami bądź też kratownicą (il 8 g).

Do wyjątków należą też w Palestynie przykłady inskrypcji na relikwiarzach. Do nich zalicza się wieczko relikwiarza z el-Bassah, miejscowości położonej niedaleko granicy z Fenicją (nr 14). Inskrypcja głosi: „Na zbawienie diakona Eliasza, syna Jana Sabasa, ze wsi Tiria”. Jak widać, napis nie określa, czyje były relikwie, wspomina jedynie wiernego, który ufundował relikwiarz. Inskrypcja znajdowała się też na relikwiarzu z Tajjibe (nr 36). Jej początek jest interpretowany jako inwokacja do Boga, ciąg dalszy natomiast uległ uszkodzeniu. Dwie inne inskrypcje: z Dora (nr 25) i z Garizim (nr 26), zostały już wspomniane przy omawianiu relikwiarzy z grupy IV. Część napisu greckiego zachowała się także na dwóch niewielkich fragmentach marmurowych, interpretowanych przez Bagattiego jako pochodzące z relikwiarza, odnalezionych w bizantyńskiej cysternie przy sanktuarium Zwiastowania w Ain Karem. Czytelne jest tu jednak tylko słowo *ἄγιω*³¹.

Relikwiarze z napisami wymieniającymi imiona świętych i męczenników znane są natomiast z kościołów w Syrii oraz z północnej Afryki³².

*

Dokumenty kościelne dość wcześnie starały się uregulować kwestię umiejscowienia relikwii świętych i męczenników. Wspominaliśmy już zarządzenie Sofroniusza I, patriarchy jerozolimskiego, nakazujące zniszczenie ołtarzy wzniesionych bez relikwii. Źródła pisane nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że miejsce relikwii musiało być związane bezpośrednio z ołtarzem.

Należy zauważyć, że zdecydowana większość odkrytych dotychczas niewielkich przenośnych relikwiarzy (grupa I) nie ma jasno określonego kontekstu znalezienia,

³¹ B. Bagatti, *Il Santuario della Visitazione ad 'Ain Karim (Montana Judaeae)*, Gerusalemme 1948 (SBF 5), s. 76, fot. 46, 1-2.

³² Peña, dz. cyt., s. 52; S. Gsell, *Chapelle chrétienne d'Henchir Akhrif (Algérie)*, „Mélanges d'archéologie et d'histoire. École Française de Rome” 23, 1903, s. 3-25; J. Gagé, *Membra Christi et la déposition des reliques sous l'autel*, „Revue Archéologique” 29, 1929, s. 137-153, (zwł. s. 139).

który pozwoliłoby określić pierwotne miejsce ich przechowywania w kościele, a zarazem stwierdzić, czy były przestrzegane oficjalne rozporządzenia kościelne w tym względzie. Jednakże na podstawie nielicznych relikwiarzy przenośnych, które znaleziono *in situ* (np. nr 2, 20, 44, 49, 50, 70), a przede wszystkim dzięki analizie usytuowania repozytoriów na relikwiarze (grupa III), możemy stwierdzić, że relikwiarze przechowywano najczęściej pod ołtarzem, w specjalnie skonstruowanej do tego celu komorze-repozytorium (*loculus*) znajdującej się pod posadzką. W tym wypadku relikwiarz był zwykle niewidoczny.

Druga możliwość to umiejscowienie relikwiarza pod ołtarzem, ale jednocześnie nad podłogą, tak żeby był łatwo dostępny i widoczny dla wszystkich. To rozwiązanie zastosowano w martyrionie Kościoła Północno-zachodniego w Hippos; dotyczyło to zarówno relikwiarza stałego (nr 3), jak i przenośnego (no 2), umieszczonego bezpośrednio na relikwiarzu stałym. W posadzce mozaikowej, przy każdym z narożników relikwiarza znajdowały się prostokątne gniazda na osadzenie nóżek ołtarza. Bazy dwóch z nich odnaleziono *in situ*, zaś fragmenty pozostałych nóżek zidentyfikowano wśród marmurów odnalezionych w latach ubiegłych w różnych miejscach kościoła. Dwie kolumnienki udało się zrekonstruować w całości; ich wysokość wynosi ok. 1,06 m (il. 6). Interesującą analogię do umiejscowienia relikwiarza pod ołtarzem i zarazem nad podłogą może stanowić przykład z kościoła św. Lota i Prokopiusza, w Chirbet el-Mekharyat, gdzie w centrum prezbiterium, pomiędzy otworami na nóżki ołtarza, znajdował się duży blok kamienny (0,58 m x 0,58 m, wysokość 0,15 m). Ponieważ nie było w nim komory na relikwiarz, miał służyć, według odkrywców, jedynie jako baza pod relikwiarz³³.

Trzecią możliwością wyeksponowania relikwiarza było ustawienie go bezpośrednio na stole. A. Negev uważa, że w katedrze w Elusa relikwiarz (nr 59; il. 10 c) umieszczony był na niewielkim stole, po wewnętrznej stronie przegrody ołtarzowej znajdującej się przed absydą południową³⁴. Podobnie mogło być w kościele w Nahariya, gdzie relikwiarze mogły być umieszczone na stołach, które znajdowały się w obu bocznych absydach, a jednocześnie nie ma śladów w posadzce wskazujących na istnienie pod nimi specjalnych komór (z grupy III a). Nie możemy w tym wypadku wykluczyć istnienia w absydach nisz³⁵. Również w przypadku relikwiarza (nr 1) z Kościoła Północno-zachodniego w Hippos jedynym miejscem jego eksponowania musiał być stół marmurowy umieszczony na cięciwie absydy północnej, nie ma bowiem ani w posadzce śladu repozytorium na relikwiarz, ani też śladu po niszy w

³³ Saller, Bagatti, dz. cyt., s. 40, tabl. 14, 1.

³⁴ A. Negev, *The Cathedral at Haluza (Elusa)*, w: Y. Tsafrir (red.), *Ancient Churches Revealed*, Jerusalem-Washington 1993, s. 287 i dolny rysunek na s. 297.

³⁵ A. Ovadia, C. G de Silva, *Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, „Levant” 13, 1981, s. 246-248.

ścianie absydy (zachowanej na wysokość ok. 2 m). Nie można jednak wykluczyć, że relikwiarz mógł być zamocowany na małej podpórce umieszczonej tuż pod stołem, który służyłby wtedy jako ołtarz.

Poza ołtarzem i jego bezpośrednim sąsiedztwem relikwiarze mogły być umieszczone w niszach (grupa III b) znajdujących się przede wszystkim na zakończeniu naw bocznych, ale także i w innych miejscach kościoła, np. w kryptach kościelnych.

Należy jeszcze wspomnieć o szczególnym miejscu znalezienia relikwiarza nr 4 w diakonikonie Kościoła Północno-zachodniego w Hippos. Jego pierwotne umiejscowienie nie jest znane. Można przypuszczać, że znajdował się w prezbiterium kościoła (przed absydą główną) bądź w martyrionie, zanim nie został zastąpiony przez relikwiarz nr 3. W tym wypadku *diakonikon* byłoby najlepszym miejscem na przechowywanie relikwiarza, który przestał pełnić na stałe (lub czasowo) swoją dotychczasową funkcję³⁶. O praktyce przechowywania relikwiarzy w *diakonikon* dowiadujemy się z przekazu Cyryla ze Scythopolis, opisującego wnętrze i wyposażenie *diakonikon* kościoła w klasztorze św. Eutymiusza³⁷.

Ciekawe zagadnienie wiąże się z obecnością otworów w relikwiarzach. Część relikwiarzy z terenów bizantyńskiego Wschodu zaopatrzona jest przynajmniej w dwa otwory, jeden w wieczku, drugi w skrzynce – w taki sposób, żeby umożliwić odpływ płynu wlewanego przez otwór w wieczku. Od opublikowania pracy Jean Lassus'a³⁸ uważano powszechnie, że do relikwiarza wlewano oliwę, która dzięki kontaktowi z relikwiami po wypłynięciu miała dla wiernych jakościowo nową, uświęconą wartość. To połączenie otworu w przykrywce i otworu odpływowego jest szczególnie charakterystyczne dla relikwiarzy syryjskich, a zwłaszcza północnosyryjskich.

Jednakże istnieją również relikwiarze innego typu, zaopatrzone tylko w jeden otwór – w przykrywce. Typ ten reprezentują zarówno oba relikwiarze z Hippos (nr 1 i 2), jak i wszystkie przenośne relikwiarze znalezione w Palestynie³⁹. Najbardziej prawdopodobny wydaje się pogląd, że otwór w przykrywce służył do wkładania jakiegoś wąskiego przedmiotu (np. szklanej, drewnianej lub metalowej pałeczki), za pośrednictwem którego następował bezpośredni kontakt z relikwią i który następnie mógł

³⁶ Jako analogia nasuwa się tu wymóg kanonu kościelnego jakobitów, zgodnie z którym ołtarz, który wyszedł z użycia musiał być złożony w *diakonikon* (Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines*, s. 529).

³⁷ A. J. Festugière, *Les moines d'Orient*, III.1: *Les moines de Palestine. Cyrille de Scythopolis, Vie de Saint Euthyme*, Paris 1962, s. 124.

³⁸ J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947 (BAH, 42), s. 163-167.

³⁹ Jak dotychczas tylko jeden relikwiarz, pochodzący z kościoła w Umm al-Rasas-Kastron Mefaa (Jordania), zaopatrzone jest w otwór odpływowy u dołu skrzynki, służący bezsprzecznie do zapewnienia swobodnej cyrkulacji jakiegoś płynu (oleju?) po kontakcie z relikwiami (zob. M. Piccirillo, *La chiesa del Prete Wa'il a Umm al-Rasas-Kastron Mefaa in Giordania*, w: F. Manns, E. Alliata [red.], *Early Christianity in Context, Monuments and Documents*, Jerusalem 1993 [SBF Collectio Minor, 38], s. 313-334, s. 321, il. 18-20; zob. także Michel, dz. cyt., s. 74, il. 40 i 395).

być przekazany wiernym. Jednoznaczności potwierdzenia tej hipotezy dostarczyły odkrycia w martyronie Kościoła Północno-zachodniego Hippos. W momencie znalezienia tam *in situ* górnego relikwiarza (nr 2) w otworze jego pokrywki cały czas znajdował się brązowy pręcik, zakrzywiony z jednej strony, zapewne po to, aby uniemożliwić wpadnięcie do środka (il. 4). W kontekście tego zagadnienia należy także wspomnieć odkryty *in situ* i nienaruszony relikwiarz (nr 9) z Kościoła Wschodniego w Pella, zawierający srebrną rurkę długości ok. 0,73 m. Według odkrywców mogła ona służyć nie tylko do wlewania oleju przez otwór w pokrywce, ale również do jego wydobycia ze środka, gdy już nastąpił kontakt ze świętą relikwią⁴⁰. Oczywiście, tak mogło być, zanim relikwiarz został starannie zamknięty i zabezpieczony w specjalnym pojemniku (repozytorium) umieszczonym w podłodze sanktuarium kościoła.

Funkcję otworów w relikwiarzach Palestyny i sąsiadujących z nią krajów z pewnością należy rozpatrywać przez pryzmat wymogów lokalnych kultów i liturgii, a szczególnie różnic między nimi. Zagadnienie to wymaga jednak dalszych i szczegółowych badań, które wykraczają poza zakres niniejszego artykułu.

Jest rzeczą intrygującą, że zawartość relikwiarzy odkrytych *in situ* i – wydawałoby się – nienaruszonych przynosi nam raczej rozczarowanie. Relikwiarz z absydy północnej Kościoła Północno-zachodniego w Hippos (nr 1) został znaleziony bezpośrednio na mozaice, zapewne niedaleko swego oryginalnego miejsca eksponowania, z wieczkiem leżącym w pobliżu. Komory relikwiarza wypełnione były ziemią, jaka nagromadziła się z biegiem czasu, już po zniszczeniu kościoła. Ale w jednej z komór znajdowała się nadal na swoim miejscu mała szklana fiolka. Ona również była wypełniona prawie w całości piaskiem, w którym udało się odnaleźć bardzo drobne fragmenty kości. Były one jednak zbyt drobne, aby dostarczyć wiarygodnych informacji identyfikacyjnych⁴¹.

Większe nadzieje budziły dwa relikwiarze znalezione *in situ* w martyronie Kościoła Północno-zachodniego. W górnym relikwiarzu (nr 2), w momencie odkrycia ciągle jeszcze przykrytym pokrywą, również nie znaleziono nic poza ziemią i piaskiem, za wyjątkiem jednej komory, która zawierała dodatkowo drobne kosteczki. W relikwiarzu dolnym (nr 3), o ile pokrywki jego bocznych komór były popękane (południowa pokrywka prawie w całości zniszczona), o tyle komora środkowa nadal była zamknięta glinianą pokrywką, na której spoczywał dodatkowo relikwiarz górny.

⁴⁰ A. W. McNicoll, P. C. Edwards, J. Hanbury-Tenison, J. B. Hennessy, T. F. Potts, R. H. Smith, A. Walmsley, P. Watson, *Pella in Jordan 2. The Second Interim Report of the Joint University of Sydney and College of Wooster Excavations at Pella, 1982–1985*, Sydney 1992 (Mediterranean Archaeology Supplement, 2), s. 159.

⁴¹ Próbe taką podjęto, bez szczególnych rezultatów, w laboratorium na Uniwersytecie w Tel Awiwie.

⁴² W chwili pisania tego artykułu wyniki analiz laboratoryjnych zawartości relikwiarza, jakie przeprowadza Instytut Geologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, nie są jeszcze znane.

W komorze tej znajdowały się dwie warstwy substancji o konsystencji przypominającej puder: górna w kolorze szaro-żółtym, dolna – o lekkim czerwonym zabarwieniu⁴².

Przypadek relikwiarzy z Hippos nie jest odosobniony. We wszystkich prawie relikwiarzach z Palestyny i Arabii odnalezionych *in situ* nie znaleziono nic, poza ziemią i, niekiedy, drobinami kości. Tylko z rzadka podejmowano analizy laboratoryjne ich zawartości. Na przykład analiza zawartości relikwiarza z Ein Hananiya pokazała, że znajdowały się tam drobne fragmenty kości około czteroletniego dziecka, dorosłej kobiety oraz nóg owcy lub kozy (!)⁴³. Jest to wyraźny dowód, że nie zawsze handlowano relikwiami w sposób uczciwy. W szczelnie zamkniętym relikwiarzu z Kościoła Wschodniego w Pella (nr 9) znaleziono, oprócz piasku, kawałek bezkształtnego obiektu, który zidentyfikowano w trakcie badań laboratoryjnych jako okruch chleba⁴⁴. Relikwiarz oraz szklana fiolka znalezione w stanie nienaruszonym w kościele św. Jana w Chirbet Samra (Arabia) nie zawierały niczego poza piaskiem⁴⁵. W szczelnie przykrytym relikwiarzu znalezionym *in situ* w kościele w Hesbon (Arabia) znajdowała się mała srebrna ampulka z fragmentem rzepki z prawego ludzkiego kolana oraz z substancją interpretowaną jako popiół po kremacji⁴⁶. W zamkniętym płytą repozytorium z południowego martyrionu Kościoła Wschodniego w Mamphis (nr 66) znaleziono, oprócz piasku, dwa ułamki kości ludzkich.

Podobną sytuację obserwujemy także w kościołach poza Palestyną i Arabią. Nic poza piaskiem i ziemią nie znaleziono na przykład w licznych relikwiarzach znalezionych *in situ* pod ołtarzem (nie zachowanym, bo był z drewna) w kaplicy w Henchir Akhrib (Numidia, Afryka) z końca VI wieku⁴⁷. Tak samo było w przypadku relikwiarza z innego kościoła afrykańskiego – w Belzama (prawdopodobnie starożytne miasto Lemasba), niedaleko wspomnianego Henchir Akhrib⁴⁸.

Jak widać, także prochy ludzkie, a nawet ziemia, zapewne z drobinami kości bądź tylko przesiąknięta krwią męczennika lub świętego, mogły być traktowane przez wiernych jako niezwykle cenne relikwie⁴⁹. Potwierdza to chociażby *Epistola Luciani*,

⁴³ J. Zias, *Anthropological Analysis of a Christian Reliquary*. „Israel Exploration Journal” 35, 1985, s. 180.

⁴⁴ McNicoll i in., dz. cyt., s. 159.

⁴⁵ J. B. Humbert, *Khirbet es-Samra 1982*, „Liber Annuus” 32, 1982, s. 498-501; Donceel-Voûte, *Le rôle des reliquaires*, s. 185, przypis 5.

⁴⁶ J. I. Lawlor, *Chronique archéologique. Hesban (Heshbon) 1978*, RB 86, 1979, s. 116; tenże, *The Excavations of the North Church at Hesban, Jordan: a Preliminary Report*, w: *Andrew University Seminary Studies* 18, 1980 s. 68.

⁴⁷ Gsell, dz. cyt., s. 16-22.

⁴⁸ Gagé, dz. cyt., s. 139.

⁴⁹ Interesujący wykaz eulogii, jakie przywozili pielgrzymi z Ziemi Świętej pochodzi z klasztoru Faerfa w Italii, między innymi: „de terra sanguine $\chi\rho\iota$ madefacta”, „de monte calvario”, „de loco ubi

w której czytamy między innymi, że zasadnicza część relikwii została zabrana do Jerozolimy, Lukianos zaś zachował „drobne części świętego oraz ziemię z prochem, gdzie całe jego ciało zostało rozłożone”⁵⁰. Podobnie ziemia przywieziona z Palestyny była bezcenną relikwią dla niejakiego Hesperiusza z Kartaginy, dzięki niej bowiem pozbył się demonów nękających jego domostwo⁵¹.

Post scriptum

Niniejszy artykuł stanowi część większej pracy przygotowywanej przez autora i poświęconej architekturze kościelnej wokół Jeziora Galilejskiego w okresie bizantyńsko-omajjadzkiej. Wsparcia finansowego na realizację tego projektu badawczego w roku 2003 udzieliły Fundacja Lanckorońskiej oraz Fundacja Jana Pawła II w Rzymie.

I RELIQUIARI DELLA PROVINCIA DI PALESTINA (*PALAESTINA*) DEL PERIODO BIZANTINO E DEGLI Omayyadi

Riassunto

La scoperta, da parte degli archeologi polacchi – nella chiesa nord-occidentale di Hippos (Sussita) situata sul versante orientale del lago di Galilea – dei quattro reliquiari costituisce in questa sede un’occasione per provare ad aggiornare la nostra conoscenza della questione dei reliquiari provenienti dai terreni situati a ovest da Giordano. L’autore, in base all’elenco allegato all’articolo, effettua la classificazione dei reliquiari (del VI – metà del VIII s.) scoperti nella Palestina distinguendoli in:

- reliquiari portabili (Gruppo I), di dimensioni ridotte, a forma di cassette rettangolari di uno o più vani (p.e. i reliquiari marmorei n. 1 e 2 dalla chiesa nord-occidentale di Hippos);
- reliquiari stabili (Gruppo II), di dimensioni relativamente grandi, ai quali veniva assegnato un posto fisso nell’edificio ecclesiastico per situarli, in modo esposto, sopra il livello del pavimento (p.e. reliquiario n. 3 di calcare rinvenuto nel *martyrion* della chiesa nord-occidentale di Hippos, oppure il reliquiario n. 4, trovato nell’ala meridionale della stessa chiesa, nella sala identificata come *diakonikon*);
- repository oppure *loculi* (Gruppo III): spazi costruiti dentro l’edificio della chiesa appositamente per deporvi le reliquie (p.e. reliquiari n. 5, 6, 7 della chiesa nord-occidentale a Hippos);
- esemplari di carattere insolito (Gruppo IV): il frammento della lastra, rinvenuta a Garizim, dentro la quale fu scavata incavatura per sistemarvi le reliquie della pietra di Golgota, oppure la colonna marmorea di Dora sulla quale originariamente era attaccata la croce di metallo contenente anch’essa la pietra di Golgota.

I reliquiari della Palestina bizantina e del periodo degli Omayyadi, come anche quelli della provincia Arabia, si caratterizzano o per una totale mancanza delle decorazioni, oppure per le decorazioni

χρς captus fuit ante tempu suae passionis”, „de terra de omnibus locie sanctis” „de terra fluminis iordani”, etc. – zob. J. Schuster, *Di una collezione d’eulogie dei luoghi santi di Palestina*, NBAC 7, 1901 s. 261-263.

⁵⁰ PL 41, kol. 815 (tłum. M. B.); por. Delehayé, dz. cyt, s. 81.

⁵¹ Św. Augustyn, *De Civitate Dei* 22, 8, 7.

molto ridotte, sia dal punto di vista artistico, che quello tematico. Il motivo decorativo più frequente è la croce. I casi delle epigrafi sui reliquiari sono molto rari.

Le fonti scritte non lasciano dubbi sul fatto che le reliquie dovevano essere deposte in prossimità dell'altare. I pochi reliquiari portatili trovati *in situ* (p.e. i reliquiari n. 2, 20, 44, 49, 50, 70) come anche l'analisi dell'ubicazione dei repository (Gruppo III) confermano che i reliquiari erano conservati prevalentemente sotto l'altare, in una cella-repositorio appositamente costruita (*loculus*). Questa ubicazione faceva sì che il reliquiario non era visibile.

Altra possibilità consisteva nel collocare il reliquiario sotto l'altare ma, nello stesso tempo, sopra il livello del pavimento in modo da renderlo facilmente accessibile e visibile per tutti. Questa scelta fu adottata nel *martyrion* della chiesa nord-occidentale di Hippos sia per il reliquiario stabile (n. 3), sia per quello portatile (n. 2), situato sopra il reliquiario stabile.

I reliquiari venivano collocati anche direttamente sui tavoli oppure nelle nicchie situate in fondo alle navate laterali, ma anche negli altri spazi all'interno della chiesa (p.e. nelle cripte). Il reliquiario n. 4 fu rinvenuto in un posto particolare e cioè nel *diakonikon* della chiesa nord-occidentale di Hippos.

Una parte dei reliquiari provenienti dall'Est bizantino possiede almeno due aperture: una nel coperchio e l'altra nella cassa, questo per permettere l'uscita del liquido introdotto tramite l'apertura del coperchio. Esistono però anche reliquiari con l'unica apertura nel coperchio, come i due reliquiari di Hippos (n. 1 e 2) e tutti i reliquiari portatili rinvenuti in Palestina. Sembra plausibile che l'apertura nel coperchio doveva permettere di inserire dentro il reliquiario un oggetto tramite il quale avveniva il contatto diretto con la reliquia, e che, successivamente, poteva essere consegnato ai fedeli. L'ipotesi sarebbe stata confermata dal rinvenimento – dentro l'apertura nel coperchio del reliquiario n. 2, trovato nel *martyrion* della chiesa nord-occidentale di Hippos – del bastoncino di bronzo.

Quasi tutti i reliquiari rinvenuti *in situ* nella Palestina e nell'Arabia (compresi quelli della chiesa nord-occidentale di Hippos) non contenevano al momento del rinvenimento nient'altro che terra e, raramente, pezzi di ossa.

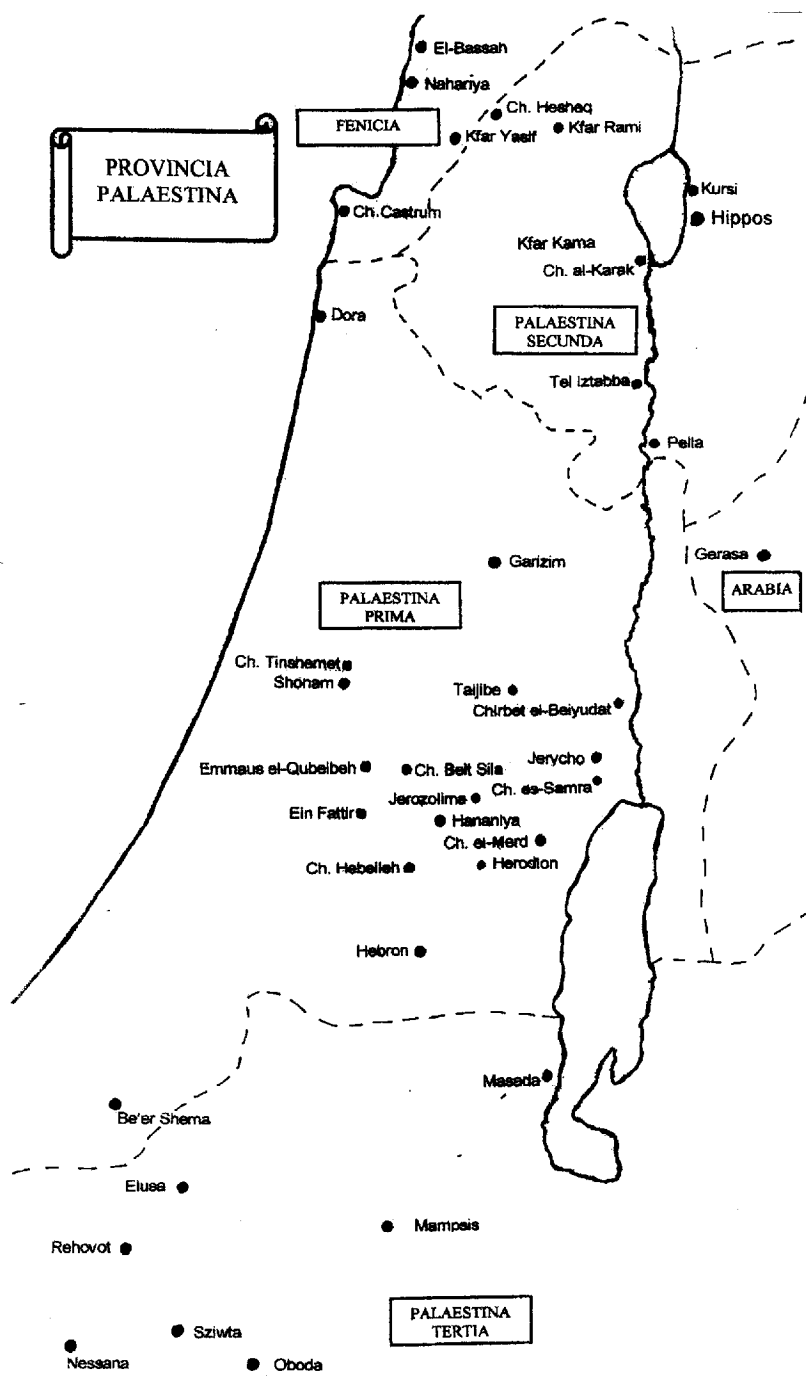
Relikwiarze z Palestyny okresu bizantyjsko-omajjadzkiego

K – kościół; ● ? – niepewna identyfikacja typu relikwiarza / pokrywki / repozytorium; ? – brak danych

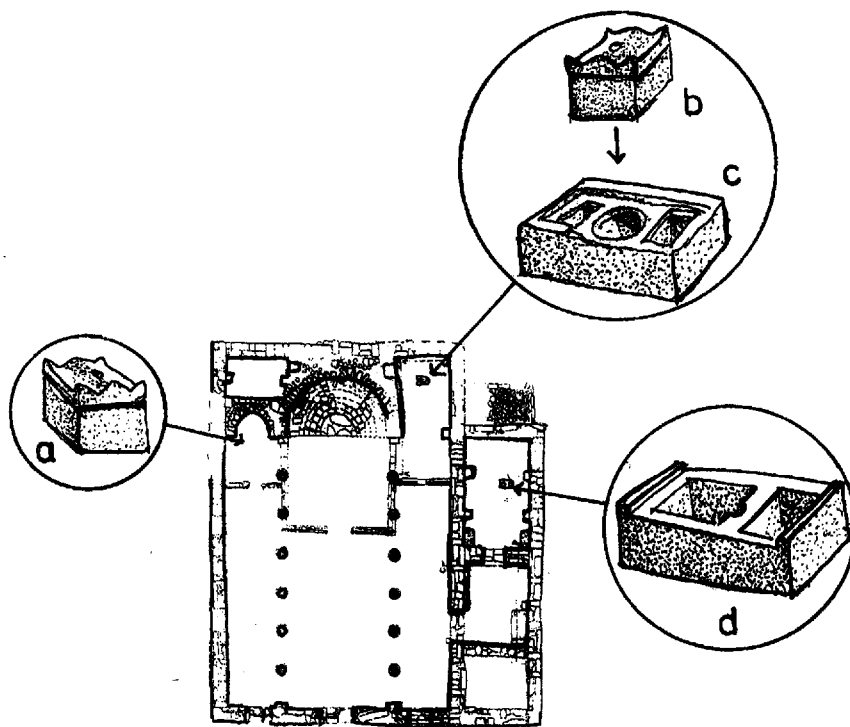
Nr	Miejscowość	Budowla	Miejsce znalezienia	I	Ia	Ib	II	IIIa	IIIb	IV	Bibliografia / Uwagi
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1			absyda północna	●	●						Sussita I, s. 3, fig. 47 i 48
2			martyrion	●							Sussita IV, s. 26, fig. 48
3		K. Północno-zachodni	martyrion				●				Sussita IV, s. 27, fig. 18, 48, 66
4	Hippos / Susita		diakonikon				●				Sussita IV, s. 30, fig. 54
5			nawa północna					●			Sussita IV, s. 43, fig. 20
6		K. Północno-wschodni	nawa północna					●			Sussita IV, s. 43, fig. 20
7			prezbiterium					●			Sussita IV, s. 44, fig. 20
8	Kursi	Kościół	absyda	● ?				● ?			Tsaferis 1983, s. 9, Pl. IV 1, 2
9			prezbiterium (pod ołtarzem)	●	●						McNicoll i in. 1992, s. 158-159, Pl. 106-107a
10	Pella	Kościół Wschodni	prezbiterium (pod ołtarzem)					●			McNicoll i in. 1992, s. 158-159, Pl. 105
11	Ch. al-Karak	Kościół	bema, tuż przed absydą centralną					●			Delougaz i Haines 1960, s. 14-15, Pl. 8B; 21:1
12			absyda północna					● ?			Delougaz i Haines 1960, s. 14
13	Tel Iztabba	Kościół Męczennika	przed absydą centralną					●			Mazor i Bar-Nathan 1998, s. 30
14	El-Bassah	Kościół św. Zachariasza	?		● ?						Buschhausen 1971, s. 315
15	Kfar Yasif	?	?	●	●						Doncel-Voute 1995, Pl. 13a
16	Kfar Rami	?	?	●		●					Israeli i Mevorah 2000, s. 76
17			nawa główna	●							Aviam 1990, s. 360, fig. 12-13
18	Ch. Hesheq	Kościół	absyda środkowa					● ?			Aviam 1990, s. 357, fig. 6
19			absyda południowa					● ?			Aviam 1990, s. 360, fig. 11
20	Kafr Kama	Kościół św. Tekli	kaplica północna	●		●					Saarisalo i Palva 1964, s. 5, Pl. 29
21			kaplica północna					●			Saarisalo i Palva 1964, s. 5
22	Nahariya	Kościół	?	● ?							Dauphin i Edelstein 1984, s. 121, fig. 33, Pl. LXIXa
23	Chorbat	K. Północno-wschodni	w sąsiedniej kaplicy					● ?			Yeivin i Finkelsztein 1999, s. 24 (tylko wzmianka)
24	Castnum	K. Północno-zachodni	w sąsiedniej kaplicy				● ?	● ?			Yeivin i Finkelsztein 1999, s. 24 (tylko wzmianka)
25	Dora	Niedaleko kościoła								●	Bagatti 1968, s. 238, fig. 130

26	Garizim	Kościół										●	Schneider 1946-1951, s. 230, Abb. 10
27	Ch. Hebeleh	Kościół	pośrodku bemy?		●								Abel 1925, s. 280, fig. 8C
28	Ch. Tinshemet	Kościół św. Bacchusa	przed absydą „pod ołtarzem”			●?	●?						Dahari 1988, s. 68 (tylko wzmianka o fragm. marmurowej pokrywki)
29	Shoham	Bazylika klasztorna	?				●?						Dahari i Uzi' Ad 2000, s. 57 (tylko wzmianka o wieczku)
30	Emmaus el-Qubeibeh	Bazylika	?		●								Bagatti 1947, s. 57, fig. 9
31			absyda		●	●							Batz 2002, s. 49, fig. 12
32	Ch. Beit Sila	Kościół św. Teodora	nawa północna		●		●						Batz 2002, s. 49, fig. 11
33			absyda							●			Batz 2002, s. 48, fig. 10
34			nawa północna								●		Batz 2002, s. 49
35	Tajjibe	Kościół	nawa południowa		●?								Schneider 1931, s. 19, Abb. 2
36			nawa południowa						●				Schneider 1931, s. 19, fig. 6
37			bema		●								Hizmi 1990, s. 250, fig. 9
38	Ch. el-Beiyudat	Kościół	nawa południowa, pod niszą		●								Hizmi 1990, s. 256, fig. 17
39			wschodnia ściana nawy południowej								●		Hizmi 1990, s. 256, fig. 16
40	Jerycho	?	?		●								Bagatti 2002, s. 101, Pl. 26,3
41	Ch. es-Samra	Bazylika	bema w nawie centralnej								●?		Ovadiah i de Silva 1981, s. 233-234 (tylko wzmianka)
42		Klasztor przy III Murze	kaplica klasztorna		●								Tsaferis i in. 1992, s. 132, fig. 146
43			kaplica klasztorna									●?	Tsaferis i in. 1992, s. 132
44		Bazylika (Góra Oliwna)	w absydzie pod ołtarzem		●	●?							Bliss i Dickie 1898, s. 221-223
45	Jerozolima		w absydzie pod ołtarzem								●		Bliss i Dickie 1898, s. 221-223
46		Dominus Flevit (Góra Oliwna)											Buschhausen 1971, s. 325, C80, Taf. 30
47		Bazylika Eudoksjii	w absydzie		●								Vincent i Abel 1926, s. 101, fig. 341
48		Kościół w Siloe	koło absydy		●?								Bliss i Dickie 1898, s. 190
49			prezbiterium		●								Baramki 1934, Pl. XL, 2
50	Hananiya	Kościół	prezbiterium		●	●							Baramki 1934, Pls XXXVII, 2; XL, 2
51			prezbiterium								●		Baramki 1934, Pls XXXVII, 2; XL, 2
52	Ein Fattir	Kościół	przed absydą									●	Strus 2003, s. 206

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
53	Ch. el-Merd	Klasztor	?	●?							Mader 1929, s. 126
54	Herodion	Kościół Północny	pośrodku bemu				●				Netzer 1990, s. 168; Netzer i in. 1990, s. 221
55	Hebron	?	?	●							Buschhausen 1971, s. 315, C68, Taf. 25
56	Masada	Kaplica	absyda	●				●?			Yadin 1965, s. 100; Netzer 1991, s. 362-365, III. 572, 575
57		Kazamaty		●							Netzer 1991, s. 397, III. 624
58	Ch. Be'er Shema	Kościół		●?							Gazit i Lender 1992, s. 45 (tylko wzmianka)
59	Elusa	Katedra	w pobliżu absydy południowej	●?							Negev 1993, s. 287; Margalit 1990, s. 324
60									●		Tsafir 1988, s. 54-55, III. 74 i 75
61	Rehovot	Kościół Północny	krypta			●?					Patrich 1988, s. 132, III. 209
62			cysterna		●						Patrich 19889, s. 132, III. 210 i 211
63			<i>martyrion</i> północne				●				Negev 1988, s. 45-46, fot. 47 i 48; tenże 1974, s. 417-418, fig. 1, Pl. XXIa
64	Mampsis	Kościół Wschodni					●				Negev 1988, s. 45-46, fot. 47 i 48; tenże 1974, s. 417-418, fig. 1, Pl. XXIa
65			<i>martyrion</i> południowe				●				Negev 1988, s. 46-47, fot. 50; tenże 1974, s. 418, fig. 2, Pl. XXIIb
66							●				Negev 1988, s. 46-47, fot. 50; tenże 1974, s. 418, fig. 2, Pl. XXIIb
67	Nessana	K. św. Sergiusza i Bacchusa	na zachód od kaplicy	●							Colt 1962, s. 10 i 60, Pl. XXVI: 12 i 13
68			nawa północna						●		Ovadiah 1970, s. 149-151, Pl. 61
69		Kościół Wschodni	nawa południowa						●		Ovadiah 1970, s. 149-151, Pl. 61
70			absyda północna	●							Rosenthal-Heginbottom 1982, s. 43-45, Abb. 6, Taf. 7a
71		Kościół Północny	absyda południowa						●		Rosenthal-Heginbottom 1982, s. 43-45, Abb. 5, Taf. 7a
72	Sziwta								●		Ovadiah 1970, s. 166-169, Pl. 67
73		Kościół Południowy	nawa północna						●		Ovadiah 1970, s. 170-173, Pl. 68
74			nawa północna						●		Ovadiah 1970, s. 170-173, Pl. 68
75			obok kościoła	●							Negev 1997, s. 115, fot. 166; Negev 1974, s. 417
76	Maboda	Kościół Północny	obok kościoła	●							Negev 1997, s. 115, fot. 167; Negev 1974, s. 417
77			nawa północna								Negev 1997, s. 131-132, fot. 194
78		Kościół Południowy							●		Negev 1997, s. 131-132, fot. 194
79			nawa południowa	●							Negev 1997, s. 135; Negev 1974, s. 417

1. Mapa Palestyny bizantyŃsko-omajjadzkiej z miejscowościami, w których znaleziono relikwiarze (rys. M. Burdajewicz).

2. Plan Kościoła Północno-zachodniego w Hippos ukazujący relikwiarze i miejsca ich odnalezienia:
a – relikwiarz nr 1; b – relikwiarz nr 2; c – relikwiarz nr 3; d – relikwiarz nr 4
(rys. M. Burdajewicz).

3. Relikwiarz nr 1

a) w chwili odkrycia, w absydzie północnej Kościoła Północno-zachodniego w Hippos;
b) wraz z pokrywką (fot. M. Burdajewicz).

4. Relikwiarze nr 2 (górny) i 3 (dolny)
w momencie odkrycia w martyronie Kościoła Północno-zachodniego w Hippos
(fot. M. Burdajewicz).

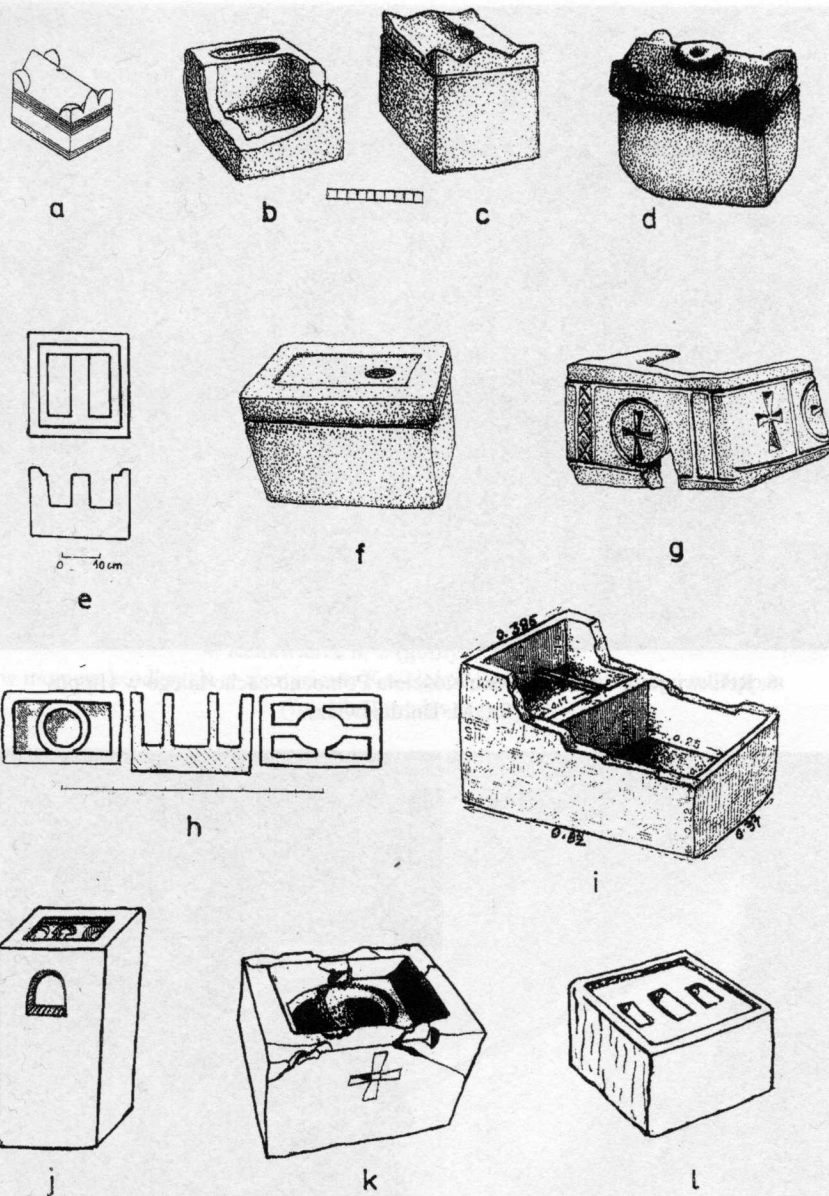
5. Relikwiarz nr 2 z martyrionu Kościoła Północno-zachodniego w Hippos
(fot. M. Burdajewicz).

6. Relikwiarz nr 3 z martyrionu Kościoła Północno-zachodniego w Hippos
(fot. M. Burdajewicz).

7. Relikwiarz nr 4 z diakonikonu
Kościoła Północno-zachodniego
w Hippos (fot. M. Burdajewicz).

8. Przykłady relikwiarzy z Palestyny:

- Grupa I: a) Pella, nr 9; b–c) Hananiya, nr 49-50; d) Masada, nr 56; e) Emmaus el-Qubeibeh, nr 30;
 f) Kfar Kama, nr 20; g) Jerozolima, nr 42; h) Ch. Hubeilech, nr 27; i) Jerozolima, nr 47;
 Grupa II: j) Tajjibe, nr 33; k) Geraza (wg A. Michel, s. 37, fig. 38);
 l) Geraza (wg A. Michel, fig. 237 i 238).

†ΤΟΥΑΓΙΟΥ†
ΓΑΓΘΑ
ΛΙΘΟΣ

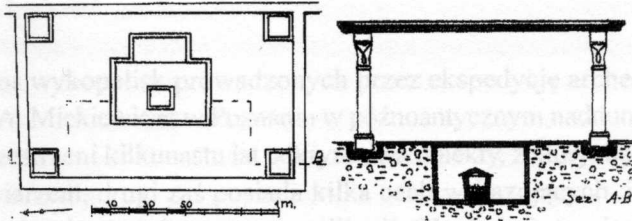
a

†ΛΙΘΟΣ ΕΚ
ΤΟΥΑΓΗΟΥ
ΚΡΑΝΙΟΥ

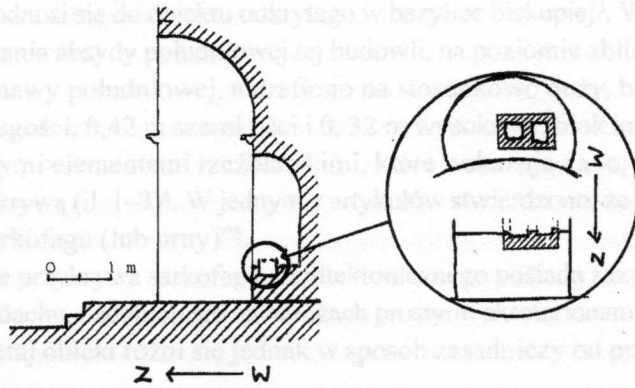

b

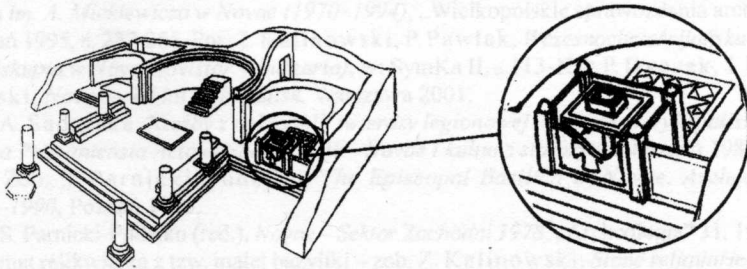
9. Relikwiarze Grupy IV: a) Dora, nr 25; b) Garizim, nr 26.

a

b

c

10. Usytuowanie niektórych relikwiarzy:

a) Jerozolima – Góra Oliwna, nr 44-45; b) Sziwta, nr 70-71; c) Elusa, nr 59.